

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

“BAYTARNOMA” VA EPOS – MUSHTARAK MEROSIMIZ

Abdumurod TILAVOV,
Filologiya fanlari nomzodi,
ToshDO‘TAU dotsenti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15290716>

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek xalq dostonlarida keluvchi ot tarifi bilan bog‘liq o‘rinlar hamda yozma adabiyotdagi xuddi shunga o‘xshash “Baytarnoma” nomli maxsus ot ta‘rifiga bag‘ishlangan janr qiyoslanadi.

Tayanch so‘z va iboralar: doston, tulpor, og‘zaki ijod, yozma adabiyot, Go‘ro‘g‘li turkum dostonlari.

Аннотация: В статье сравниваются отрывки, связанные с описанием лошадей в узбекских народных эпосах и схожем жанре письменной литературы под названием «Байтарнома», посвященном описанию лошадей.

Ключевые слова и выражения: эпос, тулпор, устная литература, письменная литература, эпосы серии Гёроглу.

Annotation: The article compares passages related to the description of horses in Uzbek folk epics and a similar genre of written literature called “Baytarnoma”, dedicated to the description of horses.

Key words and expressions: epic, tulpor, oral literature, written literature, epics of the Goroglu series.

Otning ajdodlarimiz yozma adabiyotida ham alohida obraz sifatida tasvirlanganiga guvoh bo‘lamiz. Chunonchi, turkiylar madaniyatining asosiy unsurlaridan birini “Baytarnoma” nomi bilan ataluvchi yozma asarlar tashkil etadi.

Baytarnomalarda asosan ot, uning vasflari, hayotda tutgan o‘rni, ranglari, yurish shakllari, ot boqish, tarbiyalash, ot xastaliklari, ularni davolash yo‘llari, ot tanlash kabi mavzular yoritiladi.

Baytarnomalar dastlab arab va fors tillarida yozilib, keyinchalik bu asarlar turkiychaga tarjima qilingan va turkiycha original baytarnomalar ham yuzaga kelgan. Olib borilgan kuzatish va tadqiqotlar shuni ko‘rsatyaptiki, bu mavzudagi ilk asar IX asrda Ali Hizom tomonidan yozilgan. “Kitabul xayl va’l baytara” nomli bu asarning bir nusxasi Sulaymoniya kutubxonasining “Fotih” bo‘limida 3535-raqam bilan saqlanmoqda. Biz quyida ajdodlarimizga oid bunday qimmatli asarlarning ayrimlari haqida muxtasar bayon berish bilan cheklanamiz. Jumladan, saljuqiylar davrida ot tarbiyasiga oid asarlarni fors tilida ularning sayislaridan Muborak Zangi yozgan. Bu nodir asarning yagona nusxasi ayni paytda Bursa (Turkiya) shahridagi O‘rxon G‘oziy

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O’RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

jomesi kutubxonasi saqlanmoqda. Muborak Zangi bu asarida o‘z zamonasidagi turklarning ot tarbiyalash uslubini bayon qilish bilan birga, o‘zidan oldingi yillardagi ot tarbiyalash uslubidan ham bahs yuritgan. Bizgacha yilqichilikka doir yana bir muhim asarning muxtasar shakli yetib kelgan. Bu asar xuttol turklaridan Bahdod xalifalari Mu’tasim va Mutadidning xizmatida bo‘lgan Yoqub ibn Hizom al Xuttaliy qalamiga mansubdir. Muborak Zangi mana shu asarning to‘liq matnini o‘qib chiqqan va ot tarbiyasida arab va turkman sayislarining tajribalarini tanqidiy o‘rganib, o‘z zamonasida bu sohadagi taraqqiyot va uning sirlarini go‘zal shaklda ifodalab bergan.

Baytarnomalarning keyingi yillarda tarjima qilib nashr etilganligi, bu borada maxsus ilmiy ishlar olib borilayotganligi ushbu asarlarning turkiylar madaniyati tarixidagi ahamiyatini ko‘rsatmoqda. [1;31] Baytarnomalardan ajdodlarimizning ot bilan bog‘liq mifik tasavvurlarini o‘rganib olamiz. Bu asarlarda otning yaratilishi haqidagi turli afsonalar ham uchraydiki, bu kabi ma’lumotlar xalq og‘zaki ijodidagi mifik ot obrazining ko‘p jihatlari ochib berishda bizga yordam beradi.

Xalq dostonlarimizda Buroq ot obrazi ham o‘z badiiy ifodasini topgan. “Dalli” dostonida Hasanxon G‘irotg‘a:

Nazarkarda jonivorim,

Men seni sira qo‘shmayman,

Yilqilarning hisobiga.

Sen behishtning burog‘isan. [2;74]

Payg‘ambarimizni Me‘roj kechasida Masjid-al Aqsodan samoga olib chiqqan maxluqqa Buroq deb nom berilgan. Buroq arabchada “chaqmoq”, “yaltiramoq” ma‘nosidagi “barq” so‘zidan hosil bo‘lgan. Bu ulovning oq rangli, o‘ta sur‘atli va xachir bilan eshak o‘rtasidagi bir hayvon ekanligi rivoyat qilinadi. [3;92] Ba‘zi manbalarda Buroqning qanotli ekanligi, bu qanotlari yordamida ko‘zi ko‘ra oladigan eng uzoq masofani ko‘z ochib-yumguncha bosib o‘tganligi aytiladi. [4;60] Me‘roj hodisasi bilan bog‘liq manbalarda dastlab Buroqning Hazrati payg‘ambarimizni minishga qo‘ymaganligi, Jabroil kelib bu zotning shu paytgacha ustiga mindirgan kishilarning eng fazilatlisi va eng buyugi ekanligini aytgach esa, tek turib badanidan terlar oqqanligi ham qayd etiladi. Jabroilning Rasuli Akram bilan birga Buroqqa minib-minmaganligi ham olimlar o‘rtasidagi ixtilofli masalalardandir.

Tabariyning mashhur “Tafsir”idagi bir rivoyatda Buroqni Hazrati Ibrohim payg‘ambar ham Ka‘bani ziyorat qilishga minib kelganligi, sabab bu ulov “Ibrohimning ulovi” (Dabbatul Ibrohim) deb ham yuritilishi aytilgan.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Qiyomat kunida Mahshar maydonida to‘planib turgan ummatlarining oldiga minib kelishlari uchun payg‘ambarlarga bir ulov berilishi, Solih payg‘ambar tuyasiga minib kelarkan, Muhammad alayhissalom qizlari Fotima bilan Buroqqa minib kelishlari kabi xususlar ham ushbu mavzu bilan bog‘liq rivoyatlardandir.

Ma‘lumki, majoz, majoziy ifoda tarzi tasavvuf ilmining o‘ziga xos xususiyatlaridandir. Inchinun, ko‘pchilik mutasavvufilar Me’roj kechasidagi Buroqning ilohiy ishq ramzi ekanligini aytishadi. Ularning fikricha, ilohiy ishqqa yo‘nalib, o‘zligidan kechgan qul aql bilan erishib bo‘lmaydigan ma’rifatullohga erisha oladi. Bir “Me’rojnoma”da yozilishicha, Jabroil Buroqni olish uchun jannatga kelganida uni tushkun holatda ko‘radi va sababini so‘raydi. Buroq qachonlardir “Yo Muhammad!” degan bir nido eshitganini, o‘shandan beri bu ismga oshiq bo‘lganini, uni ko‘rishga mushtoqligini aytadi. Jabroil uni Muhammad alayhissalomga olib ketishga kelganini aytishi bilan quvonib ketadi va uchib Makkaga keladi. Biroq Hazrati payg‘ambarni minishga qo‘ymaydi. Jabroil bu holning sababini so‘raganida: “Jannatda ham vafo ko‘rguzib meni ulov ularoq minishni qabul qilsa, roziman”, deydi va Rasuli Akramdan munosib javobni olgach indamaydi. Imom G‘azzoliy ayni holatda Payg‘ambarimiz va Buroqning bevosita gaplashganliklarini yozadi. [4;60]

“Go‘ro‘g‘li” turkumiga kiruvchi “Avazning keltirilishi” (Ovyoz getiren) nomli turkman xalq dostonida Avaz tushida Buroq otni ko‘radi:

*Ey Xudoyo men bu kun uchdim-da tushdim yiroq,
Qaltirab turdim yerimdan, ko‘zimni ochsam bu firoy.
Bir sipohi “Ming!” – deya yonimga keltirdi Buroq.
Ey Xudoyo, men balolarning zo‘riga uchradam.*

Go‘ro‘g‘li esa Avazni tinchlantirib, bu tush xayrli tush ekanligini aytadi: “Hoy Avazjon, ... har kimki tushida Buroqni minsa yurtga xon bo‘ladi”. [5;127]

Darhaqiqat, dostonlardagi jangovar ot obrazi ko‘p jihatdan islom dini bilan bog‘lanadi. Bu “otning qobiliyatidagi yaxshi xislatlarni islom aqidalari, din peshvolari madadiga bog‘lashda ochiq ko‘rinadi”. [6;65] Quyida dostonlarda tez-tez tilga olinadigan “Shohimardon pir” – Hazrati Ali va oti haqidagi ibratli voqeani keltiramiz.

Kunlarning birida Hazrati Ali Kufa shahriga keladi. Asr namozini o‘qish uchun masjid oldida to‘xtaydi. Bu yerda bir notanish kimsa uni ochiq tabassum bilan kutib oladi. Hazrati Ali otini shu odamga topshirib ichkariga kirib ketadi. Namozni xotirjam o‘qib chiqarkan, haligi kishiga otga qarab turgani uchun besh dirham berishni xayolidan o‘tkazadi. Biroq tashqariga chiqqach na ot, na “qo‘riqchi”

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ko‘rinadi. Ittifoqo, biroz narida yugani yechib olingan oti u tomon kela boshlaydi. Hazrati Ali bir muddat o‘ylanib turganida. Bir kishi otniing yuganini olib kelib, savdogardan besh dirhamga sotib olgani, ammo bunday oddiygina yuganning Hazrati Alining otiga mansubligini bilib, bu yoqqa yo‘l olganini aytadi. Shunda Hazrati Ali odamlarni to‘plab shunday deydi:

– Hozirgina Alloh bir ibratli voqeani ko‘rsatdi. Men bir odamga otimga qarab turgani uchun besh dirham bermoqchi edim. Bu uning halol rizqi edi. Ammo u Alloh berayotgan shu halol rizqni shoshib harom yo‘l bilan topdi. Biroz sabr qilganida-ku, o‘shani halollab olardi. Ko‘rdingizmi, inson o‘g‘li naqadar shoshqaloq...Buyuk sarkarda Xolid ibn Validning sadoqatli oti haqidagi hikoya ham xarakterli. Rivoyat qilinishicha, Xolid ibn Valid vafot etganda, uning g‘azotlarda doim minib yurgan oti qabr boshida ko‘zidan yosh to‘kadi. Uzoq muddat otni qabr boshidan olib ketisha olmaydi...Folklorshunos Fatxi Ko‘zler “Ot sevgisi” maqolasida bunday yozadi: “Agar bir zungina otning tilga kirishini faraz qilsak, u jonivorning mana bunday gapirishi muhaqqaqdir: “Ey jasur turk millati! Agar dunyo yuzida siz bo‘lmaganingizda, men yer yuziga ot bo‘lib kelganimga ming pushaymon yer edim. Meni hayvonlar olamidan chiqarib olib, menga shunchalar e‘tibor berib yoningizdan joy berganingizni hech qachon unutilmayman...”. Haqiqatan ham turkiylarda ot sevgisi shunchalik chuqurlashib ketganki, ot deganda turk va turk deganda ot esga olinmasligi mumkin emas”. [7;122]

Qahramonlik tipidagi dostonlarimizni o‘qish jarayonida ajdodlarimizning otga bo‘lgan ana shu sevgisi, bog‘liqligi xalq og‘zaki ijodida o‘z ifodasini topganiga guvoh bo‘lamiz. Dostondagi qahramonni ham otsiz tasavvur qilish mumkin emas. Chunonchi, “ot qahramonning safari va kurashlarida doimiy yo‘ldoshi va yaqin do‘stidir... U gapga tushunadi, zarur vaqtda, hatto tilga kirib gapiradi, qahramonga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatadi, yanglishgan paytda tanbeh beradi, dushmanga qarshi kurashda sohibini ehtiyot qiladi, jang maydonida qahramonga qo‘shilib dushmanga hujum etadi, tishlab, tepib uni yo‘qotishda birga qatnashadi. Epik ot qahramon boshiga kulfat tushganda achinadi, yig‘laydi, yarador egasini jang maydonidan xalos qiladi” [8;65], o‘z jonini qiynoqqa solib bo‘lsa ham, egasining mushkulini osonlashtiradi. Xulosa qilib aytganda, ajdodlarimiz qoldirgan “Baytarnoma” janriga mansub yozma yodgorliklar va qimmatbaho og‘zaki ijod – epos o‘rtasida ajib o‘xshashliklar bor hamda ular bizning mushtarak merosimizdir.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Китаби риёзати хайл” Нуриддин Рушту Бингул. 1944 йил Кония. “Улку” нашриёти.
2. Далли Достон. Айтувчи: Эргаш Жуманбулбул ўғли. – Тошкент, 1972. – Б. 74.
3. Носириддин Бурхониддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 1-жилд. – Тошкент, 1991. – Б. 92.
4. Имом Ғаззолий. “Дақойиқ ул-ахбор” асарида. (“Ёшлик” журнали. – 1996. – №3. – Б. 60).
5. Гёр-оглы. Туркмен гахраманчылык эпосы. – М., 1983. – Б, 127.
6. Зарифов Ҳоди. Жанговар от образининг қадимий асосларига доир // Пўлкан шоир. – Тошкент, 1976. – Б. 65.
7. Фатҳи Х. Кўзлер. Халқ оғзаки ижодида миллият нусурлари. – Анқара, 1980. – Б. 122.
8. Зарифов Ҳ. Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари бўйича текширишлар. Жанговар отнинг қадимий асосларига доир. Ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб // Пўлкан шоир. – Тошкент, 1976. – Б. 65.